

İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

*M. Mahfuz SÖYLEMEZ**

“Bir yıl sonrasını düşünüyorsan tohum ek, on yıl sonrasını düşünüyorsan ağaç dik. Yüz yıl sonrasını düşünüyorsan halkı eğit. Tohum ekersen bir kez ürün verir. Ağaç dikersen on kez ürün verir. Halkı eğitirsen bu ürün yüz kez olur. Balık verirken bir kez doyurursun halkı. Öğretirsen balık tutmasını hep doyar karnı.”

Kuan-Tzu (Çin Ozanı)

ABSTRACT

After the Hegira of Hz. Mohammed (sav) to Medina it could be seen major developments in education system in addition to the other several areas. During the Rightly-Guided Caliphs's period, especially the Omar one, the masjid and kuttaps has been playing a great role in fulfillment of this duty.

Then, such an education services have been done by civilians or citizens at the Emevids period. They started to built the first education institutions called kuttaps almost in every Muslim cities including their whole districts. Also, they sent their child to them for education in the first sense. Further, the big masjids which are near the center of the city has played a university like role in most terms. Furthermore, the non-Muslims living in the Muslim territory had the rights of educating or to educate their children and religious men with their own educational systems freely at this period. This point is so important in terms of freedom of non-Muslim in Muslim society as well. Moreover, the religious teachers' or alims' houses and their working offices have been used for education. Lastly, the schools giving philosophy, medical science and music education was active in different part of the Muslim world, too.

Keywords: *Islamic education, Emevid period, kuttaps*

Eğitim ve öğretim faaliyeti insanlık tarihi kadar eskidir. İlk çağlardan beri insanlar bir yandan yaşamlarını sürdürmek diğer taraftan da edindikleri bilgi ve deneyimlerini hemcinslerine aktarmak için çaba sarfetmişlerdir. Böylece hem bireyler hem de kuşaklar arası bilgi aktarımı sağlanmıştır. Eğitime insanın belirli amaçlar doğrultusunda yetiştirilmesi süreci olarak bakılınca,¹ İslam eğitim tarihinde bu sürecin özellikler de dini eğitim alanında Hz. Muhammed'in peygamberliği ile başladığını söyleyebiliriz.

Elinizdeki çalışma, Hz. Peygamber döneminden başlayarak Emeviler döneminin sonuna kadar geçen devrede İslam toplumundaki eğitim-öğretim faaliyetlerini ince-

* *Yrd. Doç. Dr.*, Gazi Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Eğitim birinden çok tanımı yapılmıştır. 1900'ün başında eğitim daha çok “bilgi öğrenme ve bunu kullanma” olarak algılanırken, 1930'larda insan yetiştirme süreci olarak görülmüştür. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Firdevs Güneş, *Yetişkin Eğitimi (Halk Eğitimi)*, Ankara 1996, 1-2

lemeyi hedeflemektedir. Çalışmada yalnızca Müslümanların eğitim-öğretim faaliyetleri değil, İslam toplumunda yaşayan gayr-i müslim unsurların icra ettikleri eğitim-öğretim hizmetlerine de değinilecektir.

Sanılanın aksine Araplar, İslam öncesi dönemde bütünüyle cahil bir toplum değillerdi. İslam öncesi dönemde Güney Arabistan kendine özgü bir medeniyet merkeziydi. Aynı şekilde Kuzey Arabistan bölgesi de çevresindeki kültür ve medeniyet merkezlerinden soyutlanmamıştı. Hıristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizm gibi² Arap yarımadasının dışında doğmuş olan dinî ve kültürel akımların Kuzey Arabistan'da da görülüyor olması bu bölgenin diğer medeniyet merkezlerinden soyutlanmadığını göstermektedir. Hicaz'dan İran veya Bizans'a gidip öğrenim gören ve daha sonra memleketlerine dönüp eğitim öğretim alanında hizmet eden insanların varlığı bu bölgenin³ komşu devlet ve milletler ile yakın kültürel ilişkilere sahip oluşunun bir diğer kanıtıdır⁴. Nitekim eğitim öğretim faaliyetinin ayrılmaz bir unsuru olan *yazı* da Kuzey Arabistan'a bu kültürel ilişkiler sonucunda girmiştir.

İslam öncesi dönemde Hicaz Arapları önceleri, Güney Arabistan kökenli müsned yazısı kullanırlarken,⁵ İslam'dan kısa bir süre önce Sâsani hakimiyetinde olan bölgeler ile ticarî ilişkisi bulunan bazı kimseler, özellikle de Mekkeli Ümeyye ailesi, Hirî yazıyı Irak'ta öğrenmiş ve Mekkelilere öğretmişlerdi. Müsned yazısına göre daha kullanışlı olduğu için de kısa sürede benimsenmiş ve bu yazı türünün yerini almıştır.⁶ Kaynaklarımızda Mekke'de okuma-yazma bilen sadece on yedi kişinin bulunduğu zikredilmiştir. Kanaatimize göre bu rakam adı geçen şehirde Hirî yazıyı bilenlerin sayısını ifade etmektedir.⁷ Cevad Ali'nin de haklı olarak belirttiği gibi, İslam'ın gel-

2 Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstater), Haydarabad 1942, 161

3 Örneğin Sakif kabilesine mensup olan Haris b. Kelade b. Ömer, İslam öncesi dönemde Cüncişapur'da tıp eğitimi görmüş, eğitimini tamandıktan sonra memleketine dönmüş burada uzun yıllar tabiplik yapmakla kalmamış talebe de yetiştirmiştir. [Bkz. Cemalettin Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıfî, *Kitabu Ahbâri'l-Ulema bi Ahbâri'l-Hukema*, Mısır 1326, 111]; Medine'de rahiplik yapan ve Mescid-i Dirâr'ın banisi olarak kabul edilen Ebû Abdullah er-Rahip'in Bizans sarayı ile bağları mevcuttu. Nitekim Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra burayı terketmiş, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentine sığınmıştır. Yine Mekke krallığı için Bizans imparatorundan onay alan Osman b. Huveyris'in de Bizans ile ilişkileri bulunmaktaydı.

4 Mekkelilerin çevre kabileler ve devletler ile ticarî antlaşmaları bulunmaktaydı. Bu antlaşmalar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", *AÜİFD*, IX, (Ankara), 213-222; Mahmud İbrahim, "İslam'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadi Şartlar", *Tarih Risaleleri*, (der. ve trc. Mustafa Özel), İstanbul 1995, 86-87. Ayrıca bkz. Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul 1999, 34 vd

5 Bkz. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001, 26

6 Mekke'de bazı Hıristiyanların yaşıyor ve okur-yazarlar arasında zikrediliyor olmaları söz konusu yazının Hicaz'a Irak kökenli misyonerler tarafından getirilmiş olma ihtimalini de düşündürmektedir.

7 Arap yazısı olarak da anılan Hirî yazı, Lahmi devletinin başkenti olan Hire'de doğduğu için bu adı almıştır. Hicaz Arapları da yazıyı buradan öğrenmişlerdir. bkz. Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzürî (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara 1987, 690; Ebû Hilâl b. el-Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (395/1005), *Kitâhu'l-Evâil*, Beyrut 1987, el-Evâil, 57; Muhammed b.

diği dönemlerde, Hicazın merkezi konumundaki bu kutsal kentte önemli antlaşmaların veya metinlerin kaydedilmiş olması yazının yaygın olarak bilindiğini göstermektedir. Bir deri parçasına yazılıp uzun süre Ka'be'nin duvarında asılı kalan Muallakası Seb'a, ve Mekke müşriklerin Müslümanlara ilan ettikleri ambargo metni gibi toplumun tümünü ilgilendiren yazılı belgeler, bu ve benzeri metinlerin sadece 17 kişi için yazıldığını kabullenmeği güçleştirmektedir.

İslam'ın gelişi Mekke'de okur-yazar kitlenin artmasında etkili oldu. Nitekim nazil olan ayetler, daha vahyin ilk inişinden itibaren, yazılarak kayıt altına alınmaktaydı. Okuma yazma bilen sahabilerin bir kısmı "vahiy katibi" unvanı ile inen bu ayetleri kaydetmekteydi.⁸ Bu ayetlerin bazıları orada bulunan sahabiler tarafından kendileri için ya da Resulullah'a sürekli gidip gelemeyen sahabilerin okumaları için yazılmaktaydı. Dönemin yazı malzemeleri üzerine kaydedilmiş olan bu metinler, elden ele dolaşmaktaydı. Nitekim Hz. Ömer'in İslam dinini benimsemesine neden olan sahife de, işte bu türden bir metindir.⁹

Medine'ye hicret İslam eğitim tarihinde büyük bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Hicretten hemen sonra bir çok alanda seferberlik ilan edilmiş, hummalı bir çalışmanın içerisine girilmişti. Aynı hummalı gayret eğitim ve öğretim sahası için de geçerlidir. Nitekim Hz. Peygamber bir taraftan daha yeni Müslüman olmuş insanlara İslam dinini öğretmeye, öte taraftan da onları eğitmeye çalışıyordu. Hz. Peygamber, mescidin hemen yanına adına Suffa denilen bir mekan kurmuş, burada hem kendisi hem de görevlendirdiği öğretmenler eğitim ve öğretim hizmetinde bulunmuşlardır.¹⁰ Muhammed Hamidullah Suffa'da 80'i yatılı olmak üzere bir çok talebenin eğitim görmekte olduğunu söylemektedir.¹¹ Mustafa Baktır ise burada sürekli kalanların 80 ile 100 kişi arasında değiştiğini, ancak zaman zaman bu sayının 400'e kadar çıktığını söyledikten sonra 101 kişinin kısa biyografisini sunmaktadır.¹² Suffa'da görev yapan öğretmenler meccanen çalışmakta, öğrencilerinden hiçbir ücret almamaktaydılar. Suyufi bu öğretmenlerden biri olan Ubâde b. Sâmî'tin öğrencilerinin birinden hediye

Abdullah ed-Dımeşki eş-Şibli (796/1393), *Mehâsinu'l-Vesâil fi Mu'rifeti'l-Evâil*, (thk. Muhammed Altuncu), Beyrut 1992 324; Yusuf Güneyme, "el-İlm fi'l-Hire I.", *Masrih*, XXX, (Beyrut 1932), 577; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, (trc. Ahmed Serdaroğlu), Ankara 1976, 48; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-IX, Bağdat 1993, VIII; 155

8 Kalkışandî vahiy katiplerinin sayısının otuz civarında olduğunu söylemektedir. Bkz. *Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, I-XV, (şrh. Muhammed Hüseyin Şemsuddin), Beyrut 1987, I, 126

9 Hz. Ömer'in İslam dinini benimsemesi hadisesi çok meşhur bir hadise olduğu için buraya almıyoruz.

10 Ubâde b. Sâmî'tin Hz. Peygamber tarafından Suffa'da sahabelere öğretmenlik yapması için görevlendirilmişti. [Bkz. Şibli Nu'mani, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, I-II, (trc. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1980, II, 90] Yine burada Abdullah b. Mes'ud, Sâlim, Muaz ve Übey b. Ka'b da Kur'an öğretmekteydiler. Übey b. Ka'b'ın Resulullah'ın vefatından sonra da Sufa'daki derslerine devam ettiği kaydedilmektedir. Bkz. Mustafa Baktır, *İslam'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffa*, İstanbul 1990, 40

11 Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul 1980, 77

12 Btz. Baktır, 47-225

olarak bir ok aldığını, bunu öğrenen Hz. Peygamber'in "şayet aldığın okun kızgın bir halka olarak boynuna takılması seni memnun edecekse onu kabul et" diyerek kendisini vazgeçirdiğini söylemektedir.¹³

Suffa'daki bu gayretler ile özellikle Kur'anikerim'i bilen ve öğreten bir çok sahabî yetişti. Nitekim Hicretin dördüncü yılının başında cereyan etmiş olan Bi'r-i Maune hadisesinde yetmiş karinin öldürülmüş olması Kur'an'ı okuyabilen ve İslam dinine vakıf bir çok bilginin, henüz Medine döneminin başlarında, yetiştiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁴ Yine bu dönemde bir çok Kur'an hafızı yetişmiştir. Suyutî Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberlemiş olan şu isimleri zikretmektedir: Muaz b. Cebel, Ubâde b. Sâmî, Übeyy b. Ka'b, Ebû'd-Derda, Ebû Eyyub el-Ensârî, Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd (Kays b. Seken), Hz. Osman, Temîm ed-Darî, Muce-mî' b. Cariyye, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Mes'ud, Hu-zeyfe b. el-Yemân, Mevla Sâlim, Ebû Hureyre, Abdullah b. Sâib, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr, Hz. Aişe, Hz. Hafsa, Hz. Ümmü Seleme, Fudeyla b. Ubeyd, Mesleme b. Muhalled, Ukbe b. Âmir, Ebû Musa el-Eş'arî, Sa'd b. Ubeyd, Ummu Varaka¹⁵

Yetişkinlere yönelik bu çabaların yanında Hz. Peygamberin Medine'ye gelişinden hemen sonra Ensar ve Muhacir çocuklarının eğitime yönelik çalışmalar da başlatıldı. Çocuklara yönelik çalışma ise daha çok okuma ve yazmayı öğretme şeklinde tezahür etti. İbn Hacer (ö.852/1448)'in de belirttiği gibi Hz. Peygamber hicretin ilk yıllarından itibaren okuma yazma bilenleri, Medinelî çocuklara öğretmen olarak görevlendirdi. Bu görevlilerin içerisinde el-Hakem b. As gibi Mekke'den yeni hicret etmiş olan kişiler de bulunmaktaydı.¹⁶ Hz. Peygamber'in telkinleri sonucunda kısa sürede, şehrin muhtelif mahallelerinde, sahabîler tarafından, kütüphaneler oluşturulmaya başlandı. Söz konusu kütüphanelerde eğitim gören önemli sayıda çocuk bulunmaktaydı.¹⁷ Doğal olarak bu kitleye Bedir esirlerinin okuma yazma öğrettikleri şahısları da katmamız gerekmektedir. Bilinen ilk okuma-yazma seferberliği olan bu hadise, Hz. Peygamber'in bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Bilindiği gibi Bedir savaşında Mekkelilerden bir çok şahıs esir edilmişti. Bu şahıslardan fidyesini ödeyenler salıverilmiş, ödeyemeyenler içinde okuma yazma bilenler ise, Medinelî çocuklardan on kişiye okuma-yazma öğretmesi koşulu ile serbest bırakılmışlardı. Kaynaklarımızda bu yol ile bir çok çocuğun okuma-yazma öğrendiği söyleniyorsa da, maalesef bunların içerisinde Zeyd b. Sabit (ö.45/665) dışında

13 Bkz. Celaleddin es-Suyutî, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'an*, (Kur'an İlimleri Ansiklopedisi) (trc. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik) I-II, İstanbul 1987, I, 245; Baktır, 41

14 Bkz. Suyutî, *el-İtkân*, I, 167

15 Bkz. Suyutî, *el-İtkân*, I, 170-171

16 Bkz. İbn Hacer, *el-İsabe*, [İstiâb ile bir arada] Beyrut 1328, I, 344

17 Hz. Peygamber döneminde Medine'de kurulmuş olan kütüphaneler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şakir Gözütok, "Resulullah (sav) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1998 cilt 1 sayı 2, ss.165-199

hiç kimsenin adı zikredilmemektedir.¹⁸ Bu hadisede dikkat çeken bir başka nokta ise fidyelerini ödeyemeyecek kadar fakir olanlardan bazılarının dahi okuma-yazma biliyor olmalarıdır.

Hız. Peygamber tarafından başlatılmış olan bu faaliyet, Hulefa-i Raşidin döneminde de bütün hızıyla devam etti ve çocukların eğitimine büyük önem verildi. Söz konusu dönemde de aynen Resulullah devrinde Bedir esirlerinden, dinlerine bakılmaksızın, istifade edilmesi gibi, okuma yazma bilen herkesten yararlanılmaya çalışıldı. Bunların başında da Hıreliler gelmekteydi. Zira Hıre, Arap yarımadasının en eğitimli kesimi oluşturmaktaydı. Arap yazısı olarak şöhet kazanmış olan yazı –yukarıda da ifade ettiğimiz gibi- buradan diğer bölgelere yayılmıştı. Hız. Ömer döneminde Hıreli Hıristiyanlardan bazıları Medine’de Müslüman çocuklara dersler vermekteydi.¹⁹ Böylece İslam devletinin erken dönemlerinden itibaren eğitim-öğretim hizmetlerinde gayri müslimlerden ciddi şekilde yararlanılmış oluyordu.

A. EĞİTİM KURUMLARI

1. İlk Öğretim: Küttâb

İslam öncesi dönemde Araplar ilköğretim hizmetleri veren kurumlar hakkında bilgi sahibi idiler.²⁰ Nitekim İbn Habîb (ö.240/854) *el-Muhabber* adlı eserinde cahiliye döneminde öğretmenlik yapmakta olan Bısr b. Abdumelik es-Sekûnî (Dummetu’l-Cendel valisi Ukeyşir’in kardeşi), Süfyan b. Ümeyye b. Abdüşşems, Ebû Kays b. Abdumenaif b. Zühre, Gaylân b. Seleme b. Mu’teb es-Sekâfî, Amr b. Zürâre b. Ades b. Zeyd gibi bazı öğretmenlerin isimlerini zikretmektedir.²¹ Kimi Irak, kimi Mekke veya Taif’ten olan bu öğretmenlerin varlığı İslam öncesi dönemde ilköğretim hizmeti veren kurumların Arap yarımadasının büyük bir bölümünde bulunduğunu göstermektedir. Dahası kimi kaynaklarımız özellikle Hıre’de bu tür eğitim kurumlarının yaygın olduğunu belirtirler. Hıre ile alakalı müstakil bir çalışması bulunan Hoda Murâd Murâdiyân, adı geçen şehirde İslam öncesi dönemde küttâbların mevcut olduğunu zikrettikten sonra buralarda okutulan dersler ve eğitim dili hakkında da yararlı bilgiler vermektedir.²² İsfahanî (ö.356/966) de Hıre küttâplarında eğitim gören kimi insanların Sasanî sarayında kâtiplik yaptıklarını ifade etmekte ve Adiy b. Zeyd’in oğlu Zeyd’in de bunlardan biri olduğunu söylemektedir.²³

İslam öncesi döneme ait olan bu kurum daha sonra Müslümanlar tarafından da benimsendi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi henüz Hız. Peygamber döneminde Medine’de

18 Bkz. İbn Sa’d, III, 61; Cevad Ali, VIII, 292

19 Bkz. Cevad Ali, VIII, 301

20 Bkz. Ziya Kazıcı, *Ana Hatları İle İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul 1983, 20

21 Bkz. İbn Habîb, 475

22 Hodâ Murâd Murâdiyân, *Keşver-i Hıre der Kalemru-ı Şahinşahiyy-ı Sâsâniyân ez 226 m. Ta 632 m.*, Tahran, 1976, 11; ayrıca bkz. Cevad Ali, VIII, 298

23 Bkz. Ebû’l-Ferec el-İsfahanî, *el-Eğânî*, I-XXIV, (thk. Abdullah Ali Muhanna), Beyrut 1995, III, 101, 121

bir çok kütâp bulunmaktaydı.²⁴ Bu kurum Emevîler döneminde de varlığını aynen korudu.²⁵ İlk Emevî halifesi Muaviye (41-60/661-680), ilköğretime en çok önem veren şahıs idi. Onun kütâba verdiği önem ed-Dimeşki (ö.796/1359) gibi bazı ilim adamlarının kendisini bu kurumun ilk banisi şeklinde takdim etmesine neden olmuştur.²⁶

Emevîler döneminde Emsar dediğimiz büyük yerleşim birimlerinin hemen hemen her mahallesinde ayrı ayrı Kütâblar oluşmaya başladı.²⁷ Hatta Mehmet Dağ ve H.R.Öymen söz konusu kurumların bu dönemde köylerde dahi bulunduğunu söylemektedir.²⁸ Emevîler döneminde kütâpların bir çoğu küçük mektepler olmalarına rağmen, binlerce talebesi bulunan okullar da mevcuttu. Nitekim ed-Dahhak b. Muza-him (ö.102/720)'e ait olan Kûfe'deki kütâpta 3000 dolayında öğrenci öğrenim görmekteydi. Kaynaklarımız ed-Dahhak'ın merkebin üzerinde gezerek çocuklara dersler vermekte olduğunu aktarmaktadırlar. ed-Dahhak'ın bu okulunda, içlerinde Fadl b. ed-Dukeyn'in de bulunduğu, bir çok ilim adamı yetişmiştir.²⁹

Ancak maalesef bu dönemde kütâplarda okutulan dersler ve müfredat programı hakkında net bilgilere sahip değiliz. Hz. Ömer döneminde bütün eyalet valilerine gönderilen bir genelgede çocuklara yazı ve biniciliğin, yüzme ve halk arasında yaygın bulunan darb-ı mesellerin öğretilmesinin istenmesi, daha sonraki dönemlerde de adı geçen okullarda bu tarz bir eğitimin verilmiş olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında kütâp öğrencilerine Kur'an'ın yanı sıra hadis derslerinin de verildiğini gösteren bazı rivayetler de bulunmaktadır.³⁰ Hele bir çok ünlü şair ve edebiyatçının kütâp hocalığı yapıyor olması, buralarda şiir ve edebiyat eğitiminin verildiğini akla getirmektedir.³¹

24 Başta Çelebi olmak üzere bazı araştırmacılar İslamî dönemdeki kütâpları ikiye ayırmakta; ilkinde sadece okuma-yazanın öğretildiğini, ikincinde ise Kur'an'ın yanı sıra bazı dini bilgilerin de verildiğini söylemektedirler. [bkz. Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, (trc. Ali Yardım), İstanbul 1983, 243, 39; Kazıcı, 20; Mehmet Dağ-Hıfzuraşman R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, 65] Bu araştırmacıları söz konusu ayırma yöneltten temel saik ise bazı kütâplarda gayri müslimlerin öğretmenlik yapmasıdır.[Bkz. Kazıcı, 21] Ancak bu veri o dönemde iki ayrı kütâbın varlığını göstermekten ziyade Müslüman olmayan öğretmenlerin öğrencilerine sadece okuma ve yazma öğrettiklerini, Müslüman öğretmenlerin ise yazının yanında Kur'an, hadis ve temel dini bilgiler de verdiklerini gösterdiği kanaatindeyiz.

25 İsfahani, *el-Eğâni*, V, 172

26 Bkz. ed-Dimeşki, *Mehâsinu'l-Vesâil*, 288

27 Örnek olarak bkz. İsfahani, *el-Eğâni*, XV, 258. Bahattin Varol, kütâpların Hulefa-i Raşîdîn döneminde İslam aleminin tamamına yayıldığını söylüyorsa da [Bkz. Bahattin Varol, "Hulefa-i Raşîdîn Dönemi Eğitim Öğretim Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış", *SÜİFD*, yıl 2000, sayı X, sayfa 485] bu büyük bir genelleme olup, Emevîler döneminde dahi kütâbın bulunmadığı bazı yerleşim birimleri mevcuttu.

28 Dağ-Öymen, 67

29 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 475; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udehâ ve İrşâdu'l-Erîb İla Ma'rîfeti'l-Edîb*, I-VI, Beyrut 1991, III, 426; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Siyer A'lâm en-Nübela*, (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed) I-XXIII, Beyrut 1984-1988, IV, 599

30 Bkz. Ebû Mansûr Ahmed b. Ali b. Ebî Talib et-Taberî, *el-İhticâc*, I/II, (thk. Muhammed Bakır el-Mu'vevî el-Horasanî), Beyrut 1981, 295; Muhammad Bakır el-Meclisî, *Bihârü'l-Envârî'l-Camia li Durevi Ahbari'l-Eimmeti'l-Athar*, I- CX, Beyrut 1983, 44/126

31 Kûfeli ünlü şair Kumeyt el-Esedî ve Hammâd el-Acred kütâp öğretmenliği yapmaktaydılar. Bkz.

İslam'ın erken döneminde derslerin nasıl işlendiğine gelince; küttâp öğrencilerinin her birinin kendisine ait levhaları bulunmaktaydı. Çocuklar sabah okula gittikleri zaman bu levhalarını yanlarında götürürler, işledikleri dersleri buraya yazarlardı.³² Ders işlenirken daha çok âyetlerden örnekler seçildiği için, dersin bitiminde levhalar adına "icâne" denilen kapların içerisinde yıkanır, kutsal olarak kabul edildiği için suyu da kazılan bir çukura dökülürdü.³³ Dönemin en önemli öğrenme metodunun ezber olması nedeniyle çocuklar hocaları tarafından levhalarına yazdırılan ayet, hadis, darb-ı mesel veya şiirleri ezberlerlerdi.

Kadı Şureyh (ö.78/676)'in küttâba gönderdiği oğlunun namazlarına dikkat etmediği ve köpeklerle oynadığını hocasına şikayet etmesi,³⁴ bu eğitim kurumlarına devam eden çocuklara temel dini bilgilerin yanında, dini ibadetlerin de öğretildiğini ve tatbikine riayet edildiğini göstermektedir.

İslam'ın erken döneminde küttâplara gidebilmek için belli bir sosyal sınıfa mensup olmak gerekmiyordu. Toplumun her katmanından insanlar evlatlarını bu okullara gönderip okutmaktaydılar. Hatta bu kurumlara sadece hür çocuklar değil, aynı zamanda köle ve cariyeler de devam edebilmekteydi.³⁵ Bu önemli ilköğretim kurumlarında uygulanan disiplin kuralları hakkında yeterli bilgilere sahip değiliz. Ancak münferit birkaç olaydan hareketle, o dönemin disiplin yöntemi olarak dayağa baş vurulduğu gibi çocukların zaman zaman hapsedildiklerini de söyleyebiliriz.³⁶ Hatta bazen bu dayanın dozu dahi kaçır, olay adliyeye intikal ederdi. Hisbe teşkilatı henüz kurulmadığı için bu tür hadiseler kadılar bakarlardı.³⁷

Hulefa-i Raşidin -özellikle de Hz. Ömer- döneminde eğitim devlet tarafından verilmekteydi. İslam kentlerinde hizmet veren küttâp hocaları devletin memurları olarak kabul edilmiş ve kendilerine maaş bağlanmıştı. Bunlar devletten ayda 15 dirhem ücret almaktaydılar.³⁸ Bununla da yetinmeyen Hz. Ömer, büyük şehirlerdeki Cuma

İbn Habib, *el-Muhabber*, 477; Abdullah b. el-Mu'tez, *Kitabu Tabakâti's-Şuara fi Medhi'l-Hulefa ve'l-Vizera*, (nşr. Abbâs İkbâl), Londra 1939, 24; İsfahani, *el-Eğâni*, XVII, 4; Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rustah, *el-A'laku'n-Nefise*, (thk. Halil el-Mansûr) Beyrut 1998, 185

32 Şureyh'in oğlu örneği için bkz. Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, b. Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, I-VII, (thk. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyarî, Abdusselam Harun), Kahire 1968, II, 436

33 Bkz. İbn Sahnûn, 44

34 Bkz. Cemaluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Sifâtü's-Safve*, I-IV, (thk. Mahmud Fâhûrî), Beyrut 1979, III, 39

35 İsfahani, Küfe'deki Benî Abs mahallesinde bulunan küttâblardan birinde okumakta olan bir cariyeye şair, tüccar ve aynı zamanda öğretmen olan Ali b. Ubeyd'in aşık olduğunu, cariyeyi görmek için sürekli bu küttâba geldiğini, cariyenin satılmasından sonra da aşkından öldüğünü aktarmaktadır. Bkz. İsfahani, *el-Eğâni*, XV, 257-259

36 Bkz. İbn Sahnûn, *Eğitim ve Öğretimin Esasları -Âdâbu'l-Muallimin-* (trc. M. Faruk Bayraktar), İstanbul 1996, 45 vd.; İsfahani, *el-Eğâni*, V, 172

37 Ebû İshâk şöyle demektedir " Yezîd b. Hanî ile beraber bir öğretmeni tarafından kendisinden bir şey çaldığını ikrar edinceye kadar dövülen bir çocuk hakkında Kadı Şureyh'e gittim..." Bkz. Muhammed b. Halef b. Hayyân (Vekî'), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut, trs. II, 276.

38 Bkz. Şibli Nu'manî, II, 180

mescitlerinde halka ders vermek üzere hocalar tayin etmiş ve bunlara da maaş bağlamıştı. Ancak Emevîler döneminde devletin eğitimden tamamen çekildiği ve bu tür hizmetleri halka bıraktığı anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu dönemde küttâp hocalarına devlet tarafından ücret ödendiğine dair bir bilgiye sahip olmadığımız gibi Hz. Ömer döneminde hocaların büyük şehirlerde görevlendirilip maaşa bağlanması na benzer bir uygulama ile de karşılaşmamaktayız. Ancak bu dönemde tüm hocaların meccanen hizmet verdiklerini söylemek de mümkün değildir. Kaynaklarımızda Kasım b. Muhaymire (ö.100/718),³⁹ ed-Dahhak b. Müzahim ve Abdullah b. Hâris gibi bazı öğretmenlerin hizmetlerine karşılık ücret almıyor oldukları belirtilmesine rağmen,⁴⁰ hocaların büyük bir kısmı öğrenci velilerinden ücret almaktaydı.⁴¹

2. Mabedler

Halkı farklı dinlere bağlı ülkelerin fethinden sonra İslam alemi bir çok din mensubunun bir arada rahatça yaşayabildiği bir ortam haline geldi. Bu din mensupları dinlerini özgür bir şekilde yaşayabildikleri gibi, geleceklerinin teminatı olan evlatlarını da kendi dini değerleri çerçevesinde eğitebilmekteydiler. Hatta bunlar dini ayinlerini yönetecek, cemaatleri arasında baş gösteren sorunları çözecek din adamlarını da kendileri yetiştirmektedirler.

Biz burada din eğitimi veren mekanlar bir başka ifade ile mabedler üzerinde durmak istiyoruz. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin icra edildiği mabetler bağlamında önce, toplumun çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlara din eğitimi verilen mescitlere, arkasından Hıristiyan vatandaşlara eğitim verilen kilise ve manastırlara, sonra Yahudilere eğitim verilen kurumlara en son olarak da Mazdeistlere eğitim verilen ateşgedelere değineceğiz.

a. Mescitler

Hicretten hemen sonra Hz. Peygamber tarafından Medine’de Mescid-i Nebevî’nin inşası ile beraber mescitler İslam tarihinde merkezi roller üstlenmeye başladılar. Bu dönemden itibaren bu kurumlar ibadet yerleri olduğu kadar, birer ilim ve irfan merkezi olarak da hizmet verir hale geldiler.

Hız. Ömer döneminde ise tamamen birer okul haline gelen mescitlerde her yaştan insan eğitilmeye başlandı. Nitekim Hz. Ömer, emsar dediğimiz eyalet merkezlerine öğretmenler atamış, bunların buralarda ikamet edip halkı eğitmelerini istemiştir. Mescid’in bir eğitim kurumu haline gelmesinde büyük gayretleri bulunan Hz. Ömer, yalnızca buralara öğretmenler atamakla kalmamış, aynı zamanda devlet ricalinin de mescitlerde halkı eğitmek için gayret göstermelerini istemiştir. Nitekim Kûfe’ye vali olarak atanan ünlü sahabî Sa’d b. Ebî Vakkas (ö.59/678)’ın ken-

39 Bkz. Zehebî, *Siyer*, V, 202

40 Bkz. İbn Rustah, 185; Yâkût, *Udehâ*, V, 193

41 Konu ile ilgili bkz. İbn Sahnûn, 41-42

disine bir ev inşa ederek, orada ikamet etmeye başladığını öğrenen Halife, Muhammed b. Mesleme'yi göndermiş evinin kapısını yıktırması ve Sad'ı mescitte ikamet etmeye zorlamıştır.⁴² Bunu Sad'ın aynı zamanda halkın eğitimi ile ilgilenmesi için yapmıştır.

Bu konuda başka örnekler de zikretmek mümkündür. Örneğin yine onun tarafından Medâin'e gönderilen Selman el-Farisî (ö.36/656) ve Huzeife b. el-Yeman (ö.36/656) da gittikleri yerlerdeki ilmi faaliyetlerin öncüleri olarak tarihteki yerlerini aldılar.⁴³ Keza Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî (ö.42/662) de Basra camiinde Kur'an dersleri vermekteydi. Ebû Reca'nın bildirdiğine göre Ebû Musa, devlet işlerinden arta kalan zamanda mescitte ikamet etmekte ve burada toplanan halka günde sadece beş ayet öğretmekteydi.⁴⁴ Valinin bu ders halkasından, içlerinde İmran b. Teym el-Basrî (ö.105/723)'nin de bulunduğu, bir çok ünlü ilim adamı yetişmiştir.

Hz. Ömer tarafından emsardaki merkez camilerde halkı eğitmek için başlatılan bu uygulamadan Emevîler döneminde büyük ölçüde uzaklaşıldığı belirtilmemiz gerekmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi söz konusu dönemde devlet eğitim ve öğretimden büyük ölçüde elini çektiği için daha çok sivil girişimler yaygınlaştı. Mescitlerde bir değil, birden fazla şahıs, ilgi alanlarına ve bilgi birikimlerine göre dersler vermeye başladılar. İslam aleminin hemen hemen bütün büyük camilerinde ilim meclisleri kurulur, bu ilim meclislerinde her ilim adamının etrafında bir halka oluşurdu.⁴⁵ İsteyen istediği halkaya katılır, o halkadan istifade ederdi. Halkalarda verilen dersler zaman zaman tartışmalı bir şekilde de geçerdi.⁴⁶ Bir halkada öğretmen konumunda bulunan bir ilim adamı bir başka halkaya öğrenci olarak katılabilirdi. Böylece bir insan bir taraftan bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgili olan insanlara aktarmaya gayret gösterirdi.

O dönemin ünlü ilim adamları belli mescitlerde dersler verir, hatta ders verenlerin mescidin neresinde oturdukları dahi büyük ölçüde bilinirdi. Örneğin ünlü fakih İbrahim b. Yezîd (İbrahim et-Teymî) (ö.92/710)'in Kûfe mescidinde bulunan sütunlardan birinin altında özel bir yeri vardı. Sürekli orada oturur, ders halkası burada oluşurdu.⁴⁷ Kûfeli kıraat bilgini Hamza ez-Zeyyât (ö.156/773), Mezhiç kabilesinin mahallesinde bulunun Mescidu's-Subey'de kıraat dersleri verirdi. Onun derslerine katılanlar bu mescitte toplanırlardı. Kisaî (ö.189/805), Hamza'nın Mescidu's-Subey'deki bu ders halkasına katılanlardan biriydi.⁴⁸ Hatta diğer şehirler-

42 Bkz. Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, I-IX, Beyrut trs., V, 62

43 Selman ve Huzeife'nin Medain'de görevlendirilmesi ile ilgili bkz. İbn Sa'd, VII, 317; Belazuri, *Futuh*, 415

44 Bkz. Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kura el-Kibar ale'l-Tabakât ve'l-İsâr*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Şuayb Arnavut, Salih Mehdi Abbas), I-II, Beyrut 1984, I, 59

45 Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, (thk. Ahmed Zeki el-Adevî), Kahire 1930, I, 309; Balci-zade, 412

46 Bkz. İbn Sa'd, VI, 249, 252; İsfahani, *el-Eğâni*, XVIII, 153

47 İbnü'l-Cevz, *es-Sifât*, III, 88

48 Bkz. Yâkût, *Udehâ*, IV, 88

den gelenler de hangi hocanın hangi mescitte ders verdiğini öğrenir oraya giderdi. Bu mescitlerden bazısı zamanla, burada uzun yıllar ders veren ilim adamlarının adıyla anılır olmuştur. Kays b. Müslim el-Cedelî (ö.120/738)'nin aynı zamanda imamlığını da yaptığı Kûfe'deki mescid bunun en güzel örneğidir.⁴⁹

Ders halkaları arasında gidiş gelişler olurdu. Bazen hoca kendisini yetersiz bulur, halkasını fesheder bir başka alimin halkasına intisap ederdi. Mesela; Talha b. Musârif (ö.112/730)'in kendisine ait bir halkası mevcuttu. Kur'an dersleri veren Talha, bir süre sonra bu halkasını feshetmiş, Şa'î'nin ders halkasına katılmıştır. Böylece etrafındaki insanlar dağılmışlardır.⁵⁰

İlim meclislerinde hocanın ilgisine göre dersler verilirdi. Mescidin bir köşesinde bir muhaddisin hadis rivayet ettiğine, diğer köşesinde bir müfessirin tefsir okuttuğuna veya bir fakihin etrafına toplanan talebeleriyle fikhî bir konuyu tartıştığına tanık olmak mümkündü.⁵¹ Hatta mescidin diğer köşesinin *meclisu'l-kadâ* görevi gördüğünü ve burada kadının yere serdiği hasırın üzerine oturarak bir davaya bakmakta olduğunu görmek bile mümkündü.⁵²

Mescitte verilen derslerin belli bir saati bulunmaktaydı. Ders halkaları, hocanın boş olduğu zamana göre oluşmaktaydı. Devletten maaş almayan dönemin ilim adamlarının aynı zamanda işlerini de kazanmak durumunda olmaları sabahtan akşama kadar tedris ile ilgilenmelerine mani olmakla beraber, vakti müsait olan veya maddi durumu iyi olan kimi ilim adamlarının sabahtan akşama kadar mescitte oturup tedris ile uğraştıkları da görülmektedir.⁵³ Örneğin uzun süre kıraat ve Kur'an dersleri veren Kûfeli Âmir b. Abdulkays, mescide erken gelir, öğle namazına kadar ders verir, öğle ile ikindi arasında dinlenir, ikindi ile akşam arasında yine ders vermeye devam eder, yatsı namazını kıldıktan sonra da evine giderdi.⁵⁴ Ebû'd-Derda ise sabah namazından sonra derse başlardı.

Emevîler döneminde mescitlerde sadece dinî ilimler tedris edilmez, *şiiir, edebiyat* ve *eyyâmu'l-arab*⁵⁵ ile ilgili sohbetler de yapılırdı.⁵⁶ Irak'ın ünlü şairlerinden biri olan Farazdak, Medine'ye geldiği zaman Mescid-i Nebevî de oturur, etrafına toplanan halka şiiir okurdu.⁵⁷ Yine Şair Ubeydullah b. Kays, Mescid-i Nebevî'de etrafına toplanan insanlara şiiir kıraat eylerdi. İsfahanî onun dinleyicileri arasında Medine'nin ünlü fakih ve müfessirlerinden Said b. el-Müseyyeb (ö.94/713)'in de bulunduğunu

49 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *es-Sifât*, III, 127

50 Bkz. İbnu'l-Cevz, *es-Sifât*, III, 96

51 Bkz. İbn Sa'd, II, 249, 252; IV, 182; İbnu'l-Cevz, *es-Sifât*, III, 52

52 Vekî, 402

53 Kûfeli Ebû Abdurrahman es-Sulemî bunun iyi bir örneğidir.

54 Bkz. Zehêbi, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm* (61-80), (thk. Ömer Abdusselam Tedmuri), Beyrut 1993, 139.

55 Eyyamu'l-Ârap; İslam öncesi dönemde Araplar arasındaki mücadele ve savaşları ele alan anlatı demektir.

56 Bkz. İsfahanî, *el-Eğâni*, I, 85

57 Bkz. İsfahanî, *el-Eğâni*, I, 337

zikretmektedir.⁵⁸ Hatta Dahman, Emevîler döneminde mescitlerde müzik veya şarkı eleştirilerinin dahi yapıldığını iddia etmektedir.⁵⁹ Bu durum mescitlerin ne kadar geniş bir yelpazede eğitim-öğretim verilen kurumlar olduğunu göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mescitlerdeki bu ders halkaları herkese açıktı. Hiç kimse bu ders halkalarına müdahale etmezdi. Buraya katılmak isteyenler hocadan izin alma gereği dahi hissetmezler, oturur hocayı dinlerlerdi. Hocayı yetersiz bulma, kendi ilgilerine hitap etmediğini düşünme veya ilgilerinin değişmesi ile bu halkalardan kolayca ayrılabilirlerdi. Katıldıklarında izin almadıkları gibi ayrılmalarında da izine gerek yoktu.⁶⁰

Derslerin işleniş şekline gelince: Kur'an ve hadis dışındaki dersler daha çok öğrenciler tarafından sorulan sorulara verilen cevaplar şeklinde devam ederdi. Öğrencilerin büyük bir kısmı bu cevapları dinler, o şekilde zihinlerinde tutmaya çalışırlardı. Dinlemekle yetinmeyen bazı talebeler ise hocaları tarafından verilmiş olan cevapları kaydederlerdi. Bu tür ders halkalarında tutulan notlardan oluşmuş kitaplar bulunmaktadır. Örneğin-Abdullah b. Ebî'l-Huzeyl el-Anzî hocası Abdullah b. Abbas (ö.68/687)'a tefsir konusunda sorulan soruları bir araya getirerek oluşturduğu kitabı buna örnek olarak zikredebiliriz.⁶¹ Kıraat ve hadis derslerinde ise iki ayrı yöntemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yöntemlerden ilki, arz yöntemidir. Talebe hocasına daha önce ezberlediği veya öğrendiği hadis ya da kıraat vecihlerini sunar, hoca dinler, yanlış olması durumunda düzeltir.⁶² İkinci yöntem ise, hocanın bir konu hakkında konuşması, talebelerin dinlemesi şeklindedir. Kur'an, kıraat ve hadis eğitiminde bu yöntem en çok başvurulan yollardan biri idi. Özellikle Kur'an öğreten hocalar kendilerine göre bir yöntem geliştirmişlerdi. Bazı hocalar sadece günde birkaç ayet okuturlarken, kimisi günde iki kez, bazısı ise birkaç sayfa okutabilmekteydi. Örneğin Ebû Musa el-Eşarî, talebelerine günde sadece beş ayet okuturken,⁶³ Yahya b. Vessab el-Esedî (ö.103/721) bir ayet, bir âyet,⁶⁴ Müslim b. Cündeb (ö.120/737'den sonra) sabahları otuz, akşamları otuz ayet okuturdu.⁶⁵ Ali Asğar Hikmet, talebelerin günde beş ayet öğrenmeleri yönteminin Hz. Ömer tarafından belirlendiğini ve kendisinden sonra da devam ettiğini söylemektedir. Böylece daha sonraki dönemlerde "aşır" olarak isimlendirilen ve her öğrencinin günde sadece on ayet okuması şeklinde gelişen yöntem doğmuş oldu.⁶⁶ Kur'an'ın hatme-

58 Bkz. İsfahani, *el-Eğâni*, V, 92-93

59 Bkz. İsfahani, *el-Eğâni*, I, 296

60 Konu ile ilgili örnek bir hadise için bkz. İsfahani, *el-Eğâni*, XIV, 326

61 Bkz. İbn Sa'd, III, 116

62 Bkz. Zehebî, *Kurrâ*, I, 63

63 Zehebî, *Kurrâ*, I, 59

64 Zehebî, *Kurrâ*, I, 63

65 Zehebî, *Kurrâ*, I, 82

66 Bkz. Ali Asğar Hikmet, "Ta'lim-i Kur'an be Nu Âmûzan", *Mecelle-i Danışgah-ı Tahran Danışgah-ı Edebiyat*, Tahran 1334, yıl 3, sayı 2, ss.4

dilmesi durumunda sünnet olduğuna inanılan küçük bir hatim töreni düzenlenir ve hatim duası okunurdu.⁶⁷

Emeviler döneminde diğer şehirlerden gelen öğrencilerin yeme, içme ve barınma sorunlarını nasıl giderdikleri ile ilgili kesin verilere sahip olmamakla beraber bu öğrencilerin mescitlerde kolay bir şekilde kalabildiklerini söyleyebiliriz. İslam kentlerinin hemen tamamında mevcut olan *Daru'd-Duyûf* ve *imarethâneler*in bu tür talebelere ücretsiz hizmet vermiş olabileceklerini unutmamamız gerekir. Zaten söz konusu ders halkalarına devam eden öğrencilerin büyük bir kısmı, bu ders halkalarının kuruldukları şehrin sakinleri olup aynı zamanda da bir iş dalında çalışmaktaydılar. Bunlar işlerinden fırsat buldukları zaman hocalarının derslerini takip ederlerdi. Bunun yanında kimi öğrencilerin kendilerini destekleyen ve kendilerine burs veren bazı şahıslara dayandıkları da olurdu. Bunun en güzel örneği İmam Ebû Yusuf (ö.182/798)'tur. İlk zamanlar ailesinin desteği ile okuyan İmam Ebû Yusuf, daha sonra ailesinin durumunun bozulması nedeniyle eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Talebesinin bu durumuna son derece üzülen hocası Ebû Hanife (ö.150/767) bu büyük dehanın yok olmaması için eğitimini üstlenmiş, tahsili tamamlanıncaya kadar onu desteklemiştir.⁶⁸

b. Kiliseler

Kiliseler, öteden beri bir taraftan Hıristiyanlığı benimsemiş olanlara din hizmetleri verirken diğer taraftan da bu cemaatin çocuklarına okuma-yazma öğreten kurumlar idi. Halid b. Velid, en-Nukayra'yı fethettiği zaman buradaki kiliselerde eğitim görmekte olan çocukların varlığını görmüş olması da bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁹ Keza Necran'dan Medine'ye gelen din adamları aynı zamanda, yöredeki kiliselerde verilmekte olan eğitimden sorumlu kimselerdi.⁷⁰ İslami dönemde de rahipler bu mabetlerde kendi dindaşlarına din eğitimi vermeyi sürdürdüler. Müslümanlar bu duruma hiç müdahale etmediler. Cevad Ali, din eğitimi veren kiliseler ile okuma yazma öğretilen küttâpları birbirinden ayırmaktadır. Ona göre okuma-yazma kiliselerde değil, bu mabetlere bitişik olarak inşa edilmiş olan küttâplarda verilmekteydi.⁷¹ Ama her halükarda gerek Hıristiyanlıkla ilgili din eğitimi, gerekse okuma ve yazma, din adamları tarafından kendi cemaatlerine verilmekte ve devlet yöneticileri buna müdahale etmemekteydiler. Yine bu kiliselerin özellikle doğu bölgelerinde olanlarında felsefe ve tıp eğitimi de verilmekteydi.

Din adamlarının yetiştirildiği kurumlara gelince; din adamları daha çok manastırlarda eğitilmekteydiler. Bu manastırlar da büyük ölçüde şehirlerin dışında yer almaktaydı. Bunların tamamının yatılı kurumlar olduğunu unutmamamız gerekir. Örneğin

67 Bkz. Suyutî, *el-İtkân*, II, 263-265

68 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefayât*, II, 451 vd.

69 Bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1979, V, 301

70 Bkz. İbn Sa'd, I, 357

71 Bkz. Cevad Ali, VIII, 169

eş-Şabuştî (ö.388/998), Müslümanların hakim olduğu bölgelerde yer alan kiliseleri anlattığı ünlü eseri *ed-Deyârât'ta* İslam'ın erken dönemlerinde Siirt'te bulunan Ah-vişa manastırında dört yüz rahibin bulunduğunu söylemektedir.⁷²

Yahudilere gelince; Cevad Ali'nin de belirttiği gibi Yahudiler, cemaatlerine din eğitimini **בַּח הַ מִדְרָשׁ** (Bet ha midraš) 'de verirlerken, çocuklarına okuma yazmayı ise **בַּח הַ סִפְר** (Bet Ha sifr) 'de vermekteydiler.⁷³ İslam öncesi dönemde Medine'de de bulunan ve Yahudi çocuklarının yanı sıra Arap çocuklarına da okuma-yazma öğreten **בַּח הַ מִדְרָשׁ** (bet ha midraš) ise aynı zamanda bet ha sifr görevi de üstlenmişti. Bu durumu merkeze alan İslam tarihinin temel kaynakları da söz konusu kurumun dini bir mekan olmakla beraber daha çok, okuma ve yazma öğretilen bir müessesese olduğunu zikretmektedirler.⁷⁴

c. Ateşgedeler

Müslümanlar, Sasanîlerin hakim olduğu bölgelere egemen olunca burada meskun bulunan halk hemen İslam dinini benimsemedi. İlk fetihler esnasında İslam dinini kabul eden ve Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından Kûfe'ye yerleştirilmiş olan Deylemîleri istisna tutacak olursak bu dönemde toplu bir ihtida hareketinden bahsetmek mümkün değildir. Özellikle de Fars ve Cibal-ı Gilan ile Deylemistan bölgesindeki Mazdaistler İslam dinine daha az sıcak bakmaktaydılar. Müslümanlar, bu insanların İslam dinini benimsemeleri hususunda hiçbir baskı uygulamadılar, onları tamamen özgür bıraktılar. Birkaç istisna dışında dini mabetleri ve aynı zamanda eğitim kurumları olan ateşgedelerin hiçbirine dokunmadıkları gibi burada görev yapan din adamlarının (mubid) da kendi dini ritüellerini yerine getirmelerine müdahale etmediler. Hatta bu ateşgedelerden bazıları günümüze kadar varlığını sürdürdü. Söz konusu din adamları kendi dinlerine mensup olan dindaşlarını eğitmeye devam ettiler.⁷⁵ *Kitabu'l-Harâc*'ın yazarı olan Kadî Ebû Yusuf'un da açıkça belirttiği gibi İslam devleti açısından, ateşgedeler ile kilise ve havralar arasında, bir fark yoktu. Bu mabedler de diğerleri gibi devletin koruması altında bulunmaktaydı.⁷⁶

Tahran'daki mubidler konsili başkanı mubid Ardeşir Azargaşasb tarafından yazılan *Merâsim-ı mezhebi ve Âdâb-ı Zerdüştîyân* adlı eserde İslam öncesi dönemden günümüze kadar ateşgedelerde sürmekte olan eğitim sistemi hakkında bilgiler verilmektedir. Buna göre: ateşgedelerde Mazdaizme bağlı bulunan cemaate din eğitimi verilmesinin yanında, din adamları da yetiştirilmekteydi. Uzun süre ateşgedelerde mubid-i mubidan reisliğindeki mubidler tarafından sıkı bir eğitimden geçirilen din adamı adaylarına Kordeh Avesta, Darun, Fravaşi, Yaşna gibi Mecusi-

72 Bkz. Ali b. Muhammed eş-Şabuştî (388/998), *ed-Deyârât*, (thk. Korkis Avvâd), Lübnan 1986, 198

73 Bkz. Cevad Ali, VIII, 291

74 Konu ile ilgili olarak bkz. Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I-IV, (thk. Mustafa Saka ve arkadaşları) Beyrut ?, II, 201,207,208, İbn Sa'd, I, 164

75 Philip Hitti, *İslam Tarihi*, I-IV, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1982, I, 550

76 Bkz. Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harâc*, (trc. Ali Özek), İstanbul 1973, 293

liğin kutsal metinlerinin yanında, dini ayinleri idare etme bilgisi, Mazdaist cemaat arasında baş gösteren sorunları çözmek için Mecusi fikhı, Zerdüş'tün hayatı vb. konular öğretilmekteydi. Bu zorlu eğitimi bitiren aday mubid-i mubidanın başkanlığındaki mubidler konseyi tarafından son bir sınava tabi tutulurdu. Sınavı geçmesi durumunda yardımcı mubid olarak göreve başlardı.⁷⁷

3. Saray

Saraylarda verilmekte olan eğitimi iki ayrı başlık altında ele alıp incelemek gerekir. Bunların ilki; geleceğin devlet ricalini veya bir başka ifade ile devlet yöneticilerini yetiştirmek için verilen eğitim, ikincisi ise; Emevî halifelerinin kendi bilgi ve kültürlerini geliştirmek için yaptıkları faaliyetlerdir.

a. Sarayda ilk öğretim: Hulefa-i Raşidin döneminde devlet yöneticilerinin sıradan insanlardan bir farkı yoktu. Bu dönemde halife çocukları da tüm halkın çocuklarının gittiği mescid veya küttâplara devam ederlerdi. Örneğin Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Hüseyin, diğer çocuklar gibi Ebû Abdurrahman es-Sülemî tarafından mescitte eğitildiler.⁷⁸

Ancak bu uygulama Emevîler döneminde ciddi bir şekilde değişti. Halktan kopuk olan yöneticiler evlatlarını da halktan kopardılar. Onlara özel eğitim vermeye başladılar. Burada zikretmemiz gereken bir başka husus ise başkentteki bu durumun eyalet merkezlerinde de yaşanıyor olmasıdır. Eyalet valileri de halifelerin yaptığı gibi çocuklarını kendi saraylarında özel hocalar tarafından eğitmekteydiler. Örneğin Ziyâd b. Ebîhi (ö.52/672), gramerin ilk kurucusu olarak kabul edilen Ebû Esved ed-Duelî (ö.69/688)'yi çocuklarının özel hocası olarak görevlendirmişti.⁷⁹

Emevîler, geleceğin devlet yöneticileri olan çocuklarının eğitimine büyük önem verdiler. Her halife kendi döneminin bilinen en ünlü hocalarını sarayda istihdam etti ve onlara yüksek maaşlar ödedi. Sarayda verilen eğitimde belirli bir müfredat bulunmamaktaydı. Her halife kendi çocuklarına yönelik müfredatı kendi belirliyordu. Hatta çocukları için seçtikleri hocaları da kendi ilgilerine göre tespit etmekteydiler. Emevî hanedanının kurucusu olan Muaviye, tarihe ilgi duyduğu için oğlu Yezîd'e tarihci Dağfel b. Hanzala (Dağfel en-Nesâbe) (ö.65/685)'yi müeddib olarak seçmişti.⁸⁰ Aynı şekilde Yezîd de tarihi diğer bilim dallarına önceleyen bir hükümdar olarak yetişti. Nitekim halifelîği döneminde gelenek haline gelen bilimsel toplantılara daha çok tarihe ilgi duyanlar davet edilmekteydi.

Kendisi aynı zamanda bir fakih olan Abdülmelik b. Mervan ise, çocukları için hoca olarak Kûfe'nin ünlü fakihî ve bir dönem kadılık da yapmış olan eş-Şa'bi'yi seçti.⁸¹

77 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Erdeşir Azergaşasb, *Merâsim-ı Mezhebî ve Adab-ı Zerdüştiyân*, Tahran 1979

78 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Kurrâ*, I, 53

79 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yâkût, *Udebâ*, III, 436

80 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 478

81 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 475

Halifelerden bazıları çocukları için tuttıkları özel hocalara evlatlarına öğretmelerini istedikleri bir program hazırlayıp verirlerdi. İbn Kuteybe bu konuda şunları nakletmektedir: “Abdülmelik çocuklarının hocasından; evlatlarına Kur’an’ı Kerim, ince ruhlu olmaları için şiir, doğruluğu ve düşük karakterlilerle oturup kalkmamayı öğretmesini istemiştir. Öğretmenlerden çocukları hizmetçilerden uzak tutmalarını, kendilerine sık sık et yedirmelerini, saçlarının bakımı ile ilgilenmelerini, dişlerini temizlemelerine ve suyu yudumlayarak içmelerine dikkat etmelerini söyledikten sonra terbiye için gerekirse dövmelemlerini, ancak bunu onurlarını zedelememek için hizmetçilerin ve arkadaşlarının huzurunda yapmamalarını istemiştir”.⁸² İbn Kuteybe tarafından aktarılan bu metin sarayda verilmekte olan ilk öğretim hakkında bize ciddi bilgiler sunmaktadır: Buna göre:

1. Sarayda görevli olan müeddibler, halife çocuklarına Kur’anıkerim ve şiir gibi temel bilgiler öğretmekteydiler.
2. Müeddibler gün boyu çocuklarla beraber kalmakta, onların yemeleri-içmeleri ve adab-ı muaşeret kaidelerini öğrenmeleri ile de ilgilenmekteydiler.
3. Müeddibler bir tek çocuğa değil, birden fazla çocuğa ders vermekteydiler.
4. Müfredat özel hocaların ilgileri veya uzmanı buldukları konulara göre belirlenmekteydi.

Hişam b. Abdülmelik’in oğlunun müeddibi Süleyman el-Kelbi’ye söylediği şeyler de bunu desteklemektedir. Babası Abdülmelik’ten farklı olarak Hişam, çocuğunun hocasından, hitabet ve meğazi gibi ilimleri öğretmesinin yanı sıra çocuğunu Arap kabilelerinin arasında gezdirerek onların dilleri ve yaşantıları hakkında da bilgilenmesini talep etmiştir.⁸³

b. Sarayda Kültürel Faaliyetler: Emevî devletinin kuruluşundan itibaren devlet yöneticileri ilim ve kültüre büyük önem verdiler. Adı geçen devletin kurucusu olan Muaviye kendi sarayında her akşam ilmi toplantılar yapılmasını bir gelenek haline getirdi. Onun döneminde bu ilmi toplantıların konusu büyük ölçüde tarihti. Tarihe büyük bir merakı olan halife özellikle, büyük tarihçi Ubeyd b. Şerriyye’yi bu toplantılarda bulundururdu. Kitabı’l-Emsâl, Kitabı’l-Mulûk ve Ahbarı’l-Mâdiyyîn adlı eserlerin yazarı olan İbn Şerriyye, adı geçen kitaplarını da halifenin isteği ile yazmıştır.⁸⁴ Rivayetlere göre; Halife yatmadan önce bu eserlerden mutlaka bir parça okur ve üzerinde düşünür, politikalarında bu tarihi bilgilerden yararlanır.⁸⁵

82 Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, II, 167; Aynı bilgiler Çelebi tarafından da alınıp kullanılmıştır. Bkz. Çelebi, 50

83 Bkz. Çelebi, 52

84 Bkz. Yâkût, *Udehâ*, III, 459. Muaviye San’a’da yaşamakta olan Yemenli tarihçi İbn Şerriyye’yi Şam’a getirmiş ve yukarıda adı geçen eserleri yazdırmıştır. Bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 2001, 51

85 Muaviye’nin bir gününü anlatan Mes’udî şunları söylemektedir: “...Muaviye gecenin bir bölümüne kadar vezirlerle istedikleri konularda istişare ederdi. Gecenin üçte biri geçinceye kadar Arap tarihi ve eyyamu’l-arap, İranlılar ve kralları ile bunların halklarına karşı takip ettikleri siyaset, sair milletlerin hükümdarları, bunların savaşları ve savaş hileleri, halklarına karşı takip ettikleri siyaset

Bu toplantılar Muaviye'den sonra da devam etti. Tarih bu toplantılardaki başat yerini Yezîd b. Muaviye (60-64/680-683) döneminde de korumayı sürdürdü. Fakat adı geçen halife döneminde İbn Şerîyye'nin yerini Alaka b. Kursum el-Kilâbî aldı. Yâkût, el-Kilâbî'nin her gece Yezîd'e tarih ile ilgili eserler okuduğunu söyledikten sonra *Kitabu'l-Emsâl* adında bir de kitabının bulunduğunu ve kendisinin halife nezdinde önemli bir konuma sahip olduğunu da ilave etmektedir.⁸⁶

Yezîd'den sonra bu toplantılar daha çok şiir ve edebiyatın tartışıldığı sohbetler haline geldi. Bu değişiklikten dolayı başta Ahmed Çelebî olmak üzere bir çok araştırmacı, anılan bu toplantılara edebiyat toplantıları, toplantıların yapıldığı mekana da edebiyat salonları deme gereği hissetmektedirler. Söz konusu toplantılara Arap dilinin uzmanları, büyük şairler veya edebiyatçılar katılırlardı. Katılımcılar halifenin huzurunda şiir ve edebi tartışmalar yaparlardı. Örneğin Hişam b. Abdulmelik (105-125/724-743)'in sarayında yapılmakta olan bu toplantılara Ferazdak (ö.114/732), Cerîr b. Atiyye (ö.110/728), Ahtal (ö.92/710) ve Halid b. Safvan (ö.135/752) gibi dönemin en büyük şair ve edebiyatçıları katılmaktaydı. Yâkût, yapılan edebî toplantılarda devlet ricalinin de bulduklarını ve tartışmalara iştirak ettiklerini söylemektedir.⁸⁷ Tartışmalar esnasında nezaket dairesi içerisinde kaldığı sürece herkes fikrini özgür bir şekilde söyleme hakkına sahipti.

Emevî devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu dönemlerde toplantıların konuları ve katılımcılar değişti ve ilmi toplantıların yerini artık eğlence meclisleri aldı. Nitekim halife Yezîd b. Abdulmelik ve Velid b. Yezîd İslam aleminde ün sahibi olan ne kadar müzisyen var ise hepsini saraylarında toplanmaya başladılar. Bir çoğu ahlak düşüklüğü ile tanınmakta olan bu müzisyenler, sarayın en gözde şahısları oldular ve devlet hazinesinden en büyük payı alan insanlar haline geldiler.⁸⁸

Toplantılarda belirli bir protokolün de oluştuğunu görmekteyiz. Nitekim İsfahanî'nin anlattığına göre Velid b. Yezîd döneminde bu toplantılara halifenin mevlaları, aile fertleri, şairler ve ihtiyaç sahipleri de katılırlardı. Velid'in sağına aile fertleri, soluna şairler, karşı tarafta ise dayıları otururlardı.⁸⁹ Keza toplantıya iştirak edenler istedikleri zaman sohbet meclisini terk edemezlerdi. Toplantının bir başlama saati vardı, bitimini de bizatihi halifenin kendisi belirlerdi. Her halife toplantının bittiğini kendine özgü bir tarzla bildirirdi. Örneğin Muaviye, "vakit geç" oldu derken, Abdul-

ve bunun dışında geçmiş milletlerin haberleri hakkında sohbet edilirdi... Yemekten sonra yatar, gecenin üçte birini uyur, sonra kalkar oturur, içlerinde kralların yaşamları, haberleri, savaşları ve savaş hileleri ile ilgili bilgiler bulunan kitaplar getirilir ve görevliler tarafından okurlardı. Bunlar bu kitapları korumak ve okumakla görevlendirilmişlerdi. Böylece her gece tarihi haberlerden, biyografilerden ve çeşitli siyaset şekillerinden bir çok bilgiyi dinlemiş olurdu. ..." Bkz. Mes'udî, *Murricu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid) I-IV, Beyrut 1988, III, 40-41

86 Bkz. Yâkût, *Udebâ*, III, 522

87 Bkz. Yâkût, *Udebâ*, III, 275

88 Bkz. Yâkût, *Udebâ*, III, 242

89 Bkz. İsfahanî, *Eğâni*, IV, 316

melik bastonunu yere atardı. Velid ise "Allah'a ısmarladık" diyerek toplantının bittiğini ilan ederdi.⁹⁰

Sair Araplar gibi Emevî halifeleri de bu toplantıların ana konusunu teşkil eden şiir ve edebiyata son derece önem verirlerdi. Emevî halifelerinin şiir ve edebiyata verdiği önemi gösteren aşağıdaki hadise oldukça çarpıcıdır: Hişam b. Abdulmelik bir şiirin beytini hatırlayamayınca Kûfe'den Hammad er-Raviye'yi çağırılmış ona sormuştur.⁹¹

4. Emeviler Döneminde Ulema ve Müeddibler

Ele aldığımız bu dönemde eğitim ve öğretim hizmetleri veren iki sınıfın bulunduğu yukarıda değinmiştik. Bu sınıfların ilki, dinî ilimler ve edebiyat gibi bu ilimlere yardımcı olarak kabul edilen ilimleri öğreten alimler; ikinci sınıf ise, camilerde veya kütüphanelerde ya da sarayda çocuklara okuma-yazma ile kendilerine hayatın muhtelif döneminde yararlı olacağına inanılan pratik bazı bilgiler öğreten muallim ve müeddiblerdir.

Din bilimleri ile uğraşan ulemanın, bilgilerini herkese eşit olarak dağıttıkları ve bu hizmetlerine karşılık ne talebelerinden ve ne de devletten ücret aldıklarını yukarıda ifade etmiştik. Bunların genelde mescitlerde kurdukları halkaları vardı ve kendilerine gelen hiç kimseyi geri çevirmezlerdi. Kendilerinden yararlanabileceklerine inanan herkes bu halkalara katılırdı. Eğitim-öğretim faaliyetleri dışında ulemanın aynı zamanda hukuki işlere de baktıkları olurdu. Kendilerine fetva danışan herkese fetva verirlerdi. Verdikleri bu fetvalar resmi olmamakla beraber çoğu zaman kadı'nın hükmü kadar kesin ve bağlayıcı olurdu. Bu da dönemin din bilginlerinin ağırlığını göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu alimler toplum içerisinde saygın bir yere sahiptiler.⁹²

Emevi devleti siyasî hadiselerle bulaşmadıkları, sadece dinî tedrisatla uğraştıkları sürece bu alimlere asla karışmaz, bilgilerini halka aktarmalarına mani olmazdı. Hatta zaman zaman teşvik ettiği dahi olurdu. Ancak siyasî hadiselerle bulaşmış veya devlet yönetimini eleştirmiş, hele muhalif gurupların içerisinde yer almış olan bilginler ise kesinlikle affedilmez, şiddetle cezalandırıldı. Said b. Cübeyr ile Şa'bî bunun en güzel örneğidir. Bu iki büyük müfessir ve fakih Haccac'a karşı Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eşas'ın yanında yer almışlardı. Abdurrahman yenilince bunlar da Haccac'ın zulmünden nasiplerini aldılar. Şa'bî, Haccac'dan özür dileyince affedilmiş, Said b. Cübeyr ise acımasız bir şekilde öldürülmüştür.⁹³ Buna benzer bir çok örnek bulunmaktadır.

Küttâp öğretmenlerine gelince; bunlar ulemanın aksine hizmetlerine karşılık genel olarak velilerden ücret alırdı. Sayıları giderek artan söz konusu sınıfa toplum içerisinde, özellikle de ulema nezdinde iyi gözle bakılmazdı. Hatta kimi kadılar tarafından küttâp öğretmenlerinin şahadeti dahi kabul edilmezdi. Bunlara iyi gözle bakıl-

90 Bkz. Çelebî, 64

91 Bkz. Yâkût, *Udeba*, III, 247-248

92 Bkz. Çelebî, 231

93 Bkz. Taberî, VII, 391; İbnü'l-Cevzî, *es-Sifât*, III, 80

mamasının nedeni ücret karşılığı Kur'an öğretmeleri olabileceği kanaatindeyiz.⁹⁴ İslam'ın özellikle erken dönemlerinde okuma-yazma dersleri verenlerin bir kısmının zimmîler olmasının da öğretmenlere bu şekilde bakılmasına neden olmuş olabileceği de iddia edilmiştir.⁹⁵

Küttâp öğretmenliğinin toplum içerisinde aşağı bir meslek olarak kabul edilmesi ve öğretmenlerin sevilmemesi Câhız'ı etkilemiş, bu konuda bir risale yazmasına neden olmuştur. Câhız söz konusu risalesinin girişinde öğretmenlerin genelde aşağılandıklarını gördüğü için onları savunmak amacıyla böyle bir risaleyi kaleme aldığını söylemektedir.⁹⁶ Câhız bu ünlü risalesinde öğretmenliğin üstün bir meslek olduğunu belirttikten sonra şöhret kezanmış olan insanların önemli bir kısmının öğretmen kökenli olduğunu ilave etmekte ve Abdullah b. Mukaffa (ö.148/759)'yı buna örnek olarak zikretmektedir.⁹⁷ Arkasından da şöyle demektedir: "Her ilim dalının öğretmenleri vardır. Bunlar yazı, hesap, feraiz, Kur'an, nahiv, aruz, şiir, tarih öğretiyorlardı. Eski dönemde insanlar çocuklarına yazı ve silah kullanma, ata binme, tıp, hendese, astronomi, müzik, tavlâ, satranç, def, mızraplı sazlar, üfleli çalgılar öğrenen hocalar tutuyorlardı. Hocalar çocuklara ayrıca çiftçilik, marangozluk, inşaatçılık, boyacılık, terzilik, hatta kuşçuluk gibi zanaatları da öğretiyorlardı."⁹⁸

İslam aleminde küttâp öğretmenlerine iyi gözle bakılmamasına rağmen Câhız'ın da belirttiği gibi bir çok ünlü, küttâp öğretmenliği ile tanınmıştır. Kaynaklarımızda küttâp öğretmenliği ile tanınan bilim adamlarının çokluğu da bunu göstermektedir. Örnek olması açısından bu öğretmenlerin bir kaçını zikredelim: Hüseyin el-Muallim (ö.150/767),⁹⁹ Ma'bed el-Cühenî,¹⁰⁰ Ata b. Ebî Rebah,¹⁰¹ Ebû İsmail,¹⁰² Hasan b. Urfute,¹⁰³ Haccac b. Yusuf,¹⁰⁴ Alkame b. Ebî'l-Âlkame,¹⁰⁵ Harun b. Musa el-A'ver el-Kârî,¹⁰⁶ Ömer b. Fadl el-Basrî,¹⁰⁷ Muhammed b. Şihab ez-Zühri (ö.124/741),¹⁰⁸ İsmail b. Ca'fer b. Ebî Kubeys el-Medenî,¹⁰⁹ Kumeyt b. Zeyd el-Esedî,¹¹⁰ Kubeysa b. Züeyb el-Huzâî (ö.86 veya 87/705

94 İbn Kuteybe, Kadı Sevar'ın, şahitlik yapmak için mahkeme salonuna gelen bir şahsa mesleğini sorduğunu, öğretmen olduğunu öğrenince de "Ben Kur'an'ı para ile öğretmekte olan şahısların şahitliğini kabul edemem" diyerek şahitliğini kabul etmediğini söylemektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l'-Ahhâr*, I, 69

95 Bkz. Çelebi, 36

96 Bkz. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız (er-Resâil el-Edebiyye)*, (nşr. Ali Ebû Mühlîm), Beyrut 1991, 199

97 Bkz. Câhız, 208

98 Bkz. Câhız, 201-202

99 Zehebî, *Siyer*, VI, 345

100 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 547

101 İbn kuteybe, *el-Meârif*, 547

102 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Mısır 1992, 549

103 İbn Habib, *el-Muhabber*, 478

104 İbn Habib, *el-Muhabber*, 475; Çelebi, 42

105 Bkz. İbn Habib, *el-Muhabber*, 477 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 549

106 İbn Habib, *el-Muhabber*, 476

107 İbn Habib, *el-Muhabber*, 476

108 İbn Habib, *el-Muhabber*, 476

109 İbn Habib, *el-Muhabber*, 476

110 İbn Habib, *el-Muhabber*, 477

veya 706),¹¹¹ Abdulkerim b. Ümeyye b. Muharrık,¹¹² Abdullah b. Haris,¹¹³ Ebû Ümeyye Abdulkerim b. Ebi'l-Muharrık,¹¹⁴ Ebân b. Tağleb (ö.141/758)¹¹⁵

Bu iki sınıfın dışında eğitim ve öğretim faaliyetlerinden geçimini sağlayan üçüncü bir sınıf daha bulunmaktadır ki bunlar da müstensihlerdir. Hulefa-i Raşidin döneminin başından itibaren görülmeye başlayan bu sınıf Hulefa-i Raşidin ve Emevîlerin erken döneminde sadece Kur'an-ı Kerim'in istinsahı ile ilgilenmekteydiler.¹¹⁶ Ancak telif hareketinin artması ile beraber bir çok alanda yazılmış olan eserler istinsah edilmeğe başlanmıştır, böylece varraklar diye meşhur olan kitapçılar sınıfı doğmuştur.

B. EĞİTİM ve ÖĞRETİM YAPILAN DİĞER MEKANLAR

1. İlim Adamlarının Evleri ve İş Yerleri

Emevîler dönemi eğitim kurumlarından bir başkasını da ilim adamlarının kendi ev ve iş yerleri oluşturmaktadır. Bu evlerden bazıları bir ilk okul gibi hizmet verirken kimisi ise ilmi toplantıların yapıldığı, bilimsel konuların tartışıldığı bir salon veya enstitü gibi hizmet vermekteydi. Söz konusu dönemde bazı evler ise tabir caiz ise bir tekke gibi görev yapmaktaydı.

1. Küttâp Görevi Gören Evler: Evlerin küttâp gibi kullanılmasını tartışan Çelebî, bu geleneğin erken dönemde başladığını, özellikle okuma yazma dersleri veren öğretmenlerin bir odalarını sınıf haline getirdiklerini ve öğrencilerine burada dersler verdiklerini söylemektedir.¹¹⁷

2. Keza aynı dönemde bazı ilim adamlarının evleri bir tür akademik toplantıların yapıldığı mekanlar halindeydi. Buna Kûfê kadılarından Abdullah b. Şubrume ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan tartışma platformunu örnek olarak zikredebiliriz. Fadl, İbn Şubrume (ö.144/761), el-Haris b. Yezîd el-Ukaylî, Muğire b. Ka'ka'a b. Yezîd'den oluşmakta olan bu platformun akşamları İbn Şubrume'nin evinde toplandığını ve fikhî meseleleri ele aldıklarını belirttikten sonra bu tartışmaların zaman zaman sabaha kadar devam ettiğini de ilave etmektedir.¹¹⁸ Tamamı fakihlerden oluşan bu tartışma grubuna dinleyiciler ve diğer ihtisas sahipleri alınmazdı. İbn Sa'd (ö.230/844) bu fıkıh platformunun diğer üyelerinin adlarını zikretmeden sadece İbn Şubrume ile Haris b. Yezîd el-Ukeylî'nin akşamları bir araya gelerek davaları tartıştıklarını söylemektedir.¹¹⁹ Bu durum tartışma platformunun örneklerini gerçek hayattan aldıklarını, varsayıma dayalı konuları tartışmadıklarını göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Bu fıkhi platformlardan bir başkası ise İbrahim en-Nehaî (ö.96/714)'nin evinde kurulurdu. İçinde eş-Şa'bi'nin de yer aldığı bazı katılımcılar geceleri en-Nehaî'nin

111 Bkz. Zehebî, *Siyer*, IV, 282

112 İbn Habîb, *el-Muhabber*, 477

113 İbn Habîb, *el-Muhabber*, 475

114 Bkz. Zehebî, *Siyer*, VI, 83

115 Bkz. Zehebî, *Siyer*, VI, 308

116 Bkz. Suyutî, *el-İtkân*, II, 442

117 Bkz. Çelebî, 35

118 Bkz. Ebû İshak eş-Şirâzî, 83

119 Bkz. İbn Sa'd, VI, 83

evinde bir araya gelir ve çok farklı fihhi mevzuları tartışırlardı.¹²⁰ Bu tartışma gruplarının İslam Hukuk ekollerinin erken dönemlerde teşekkül etmelerinde etkin rol oynamış oldukları bir gerçektir.

3. Emevîler döneminde Kûfe gibi *Kurrâ* sınıfının erken oluştuğu, züht ve takvada aşırılığın erken yaşandığı bazı şehirlerde kimi ilim adamları evlerini bir ibadethane haline getirdiler. Mescid dışındaki ibadethanelerin erken örnekleri olan bu evlerin tekkelerin ilk nüveleri olduğunu söylemek mümkündür. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Kûfe kadılarından Abdurrahman b. Ebî Leyla, evini kurrâyâ tahsis ederek bir çok mushaf koydurmuştu. Kurrâ buraya gelir Kur'an okurdu. Hatta kendilerine yemek dahi verilirdi.¹²¹ İbn Sa'd bunların Kur'an'ın muhtevası ile ilgili bir konuyu tartıştıklarına dair bir bilgi aktarmamaktadır. Muhtemelen de böyle bir tartışma hiç yaşanmazdı. Bunlar sadece Kur'an okuyarak sevap kazanan kitleyi teşkil etmekteydi.

Evlerini ilmi bir merkez gibi kullananların yanında aynı şekilde işyerlerini de bir bilim mekanı haline getiren ilim adamları da bulunmaktaydı. Örneğin Amr b. Huveyris, Kûfe mescidinin yanındaki işyerini bir taraftan ipek ticareti yapılan bir çarşı diğer taraftan da dinî ve edebî sohbetlerin yapıldığı bir merkez haline getirmişti. Amr b. Huveyris'in ilim adamlarına tahsis ettiği bu evinde başta hadis olmak üzere farklı konularda sohbetler yapılmaktaydı.¹²² Süfyan es-Sevrî (ö.61/778) tarafından hocası ile alakalı olarak aktarılan aşağıdaki hadise ilim adamlarının ev ve işyerlerini ilim yuvası haline getirdiklerini ve burada dersler verdiklerini gösteren çarpıcı örneklerdendir. "Amr b. Kays (ö.149/763) beni eğitti, bana Kur'an'ı ve feraizi öğretti. Onu çarşıdaki dükkanında bulamazsam evinde namaz kılıyor veya Kur'an okuyor olarak görürdüm. Eğer evinde bulamazsam Kûfe mescitlerinin birinde, bir köşeye çekilmiş olarak bulurdum."¹²³

Dönemin ilim adamları devletten maaş almadıkları gibi büyük bir kısmı öğrencilerinden de ücret almadıklarını, dolayısıyla geçimlerini sağlamak için ticaretle meşgul olmalarının zaruri olduğunu yukarıda dile getirmiştik. Ancak ticaretle uğraşırken de ilmi çalışmalarını sekteye uğratmamaya, ikisini bir arada yürütmeye gayret ettikleri anlaşılmaktadır. Ebû Hanife bunun en güzel örneklerinden biridir. Kaynaklarımızın bildirdiğine göre; Ebû Hanife'nin Kûfe pazarında iki gözlü bir dükkanı bulunmaktaydı. Dükkanının bir gözünde talebelerine fıkıh dersleri verirken, diğer gözde ise ticaret yapmaktaydı. Müşterisi geldiği zaman yan tarafa geçer satması gereken malı satar, işi bitince de ders halkasına geri döner, kaldığı yerden devam ederdi.

2. Çöl

Arap geleneğinde çöl bedensel açıdan sıhhati ve dil açısından fesahati temsil etmektedir. Araplar İslam'dan önce de evlatlarının daha sağlıklı büyümeleri ve fasih Arapça'yı öğrenmeleri için çöle gönderirlerdi. Çöl aynı zamanda şifahî kültüre sahip olan Arab'ın tüm kültürünü barındırıyor ve onu temsil ediyordu. Eyyâmu'l-Arap ede-

120 Bkz. Vekî', III, 63

121 İbn Sa'd, III, 110

122 Bkz. Mücteba Uğur "Amr b. Huveyris", *DİA*, III, 85

123 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *es-Sıfât*, III, 125

biyatı ile ilgili en gözde yapıtlar çölde doğuyor, sair yerlere buradan yayılıyordu. Yine en büyük hatipler ve şairler de çölün bağrından çıkıyordu.

Araplar için hitabet, şiir ve gramer çok önemli idi. Câhız (ö.255/869)'ın aktardığı şu hadise bunu en iyi şekilde ortaya koymaktadır: Çölde yaşayan bedevînin biri malını satmak için pazara iner ve pazarda halkın mallarını satarken yaptıkları gramer hatalarını görür, hayret eder ve şöyle der: "Hayret bir şey! bu kadar dil hatası yaptıkları halde hâlâ kazanabiliyorlar?"¹²⁴ Bedevîye göre iyi konuşma, dili doğru kullanma hem bir maişet kapısı hem de her şeyin esasıdır. Dilin bozulması dirlik ve düzenin, kısacası dünyanın bozulması demektir.

Bedevî Arapların şiir ve edebiyat dili Kureyş lehçesidir. Yerleşik Araplar bir birlerinden oldukça uzak, kimi zaman anlaşılmayan, hatta zaman zaman mütercime dahi ihtiyaç gerektirecek düzeyde farklı Arapça lehçeleri konuşuyorlardı. Ancak dönemin edebiyat lehçesi tekti. Şiir söyleyen şairlerin tamamı Kureyş lehçesini kullanmaktaydı. İslam öncesi döneme baktığımızda bunu net olarak görebilmekteyiz. Nitekim Gerek Kuzey Araplarına ve gerek Güney Araplarına mensup şairler aynı dili kullanarak şiir söylemekteydiler. Bu şiirler de bütün Araplarca saygı duyulan Ka'be'ye asılmakta idi. Muallaka-ı Seb'a denilen bu yedi ölümsüz yapıtın şairlerinin hiç biri Kureyş kabilesine mensup değildir, hatta Hiçazlı bile değillerdi. Bu durum da bütün Arapların kabul ettikleri ortak bir şiir ve edebiyat dilinin geliştiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. İşte Kur'an'ı Kerim de şiir dili dediğimiz bu lehçe üzerine inmiştir. Bu lehçe en iyi çölde konuşulmaktaydı. Çünkü çöl dış etkiler tamamen kapalıydı. Dışarıdan hiçbir kelime almamıştı. Bunun yanında çöl insanı, doğal, değişken coğrafyaya, dolayısıyla oldukça zengin bir kelime hazinesine sahip idi. Bunu bilen Araplar fasih Arapça'yı konuşmak için çocuklarını mutlaka çöle gönderirlerdi. Bunu hali vakti yerinde olan, evladını düşünen her Arap yapardı. Çöle gitmeyen veya gönderilmeyen çocukların Arapça'yı yanlış kullandıklarına inanırdı. Nitekim Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan, çok sevdiği oğlu Velid'i çöle göndermemişti. Bu nedenle Velid, fasih Arapça'yı konuşmıyor, çoğu zaman gramer hatası yapıyordu. Abdulmelik oğlunun yaptığı bu hatalara çok üzülmüyor ve çok sevdiği için yanından ayıramadığı oğluna zarar verdiğini söylüyordu.¹²⁵

Gerek Hulefa-i Raşidin ve Emevîler döneminde gerekse Abbasîlerin erken döneminde Arapça'yı iyi kullanmak isteyen şairler, dilciler, hatta fakih ve müfessirler, en iyi dil okulu olduğuna inanılan, çöl mektebinden geçmişlerdir. Bunun bir çok örneği bulunmaktadır. Me'mun (198-218/813-833) döneminin ünlü şairlerinden Merv asıllı en-Nadr b. Şumeyl b. Haraşete b. Yezîd, Basra'da ilk öğrenimi tamamladıktan sonra uzun yıllar çölde yaşamış ve burada başta Ebû Hayr el-Arabî ve Ebû'd-Dukeys olmak üzere bir çok çöl şairinden şiir ve fesahat dersleri almıştır.¹²⁶ Yine ünlü dil bilgini Amr b. Kerkere çölde yaşıyor burada öğrendiklerini hizada yazıya geçiriyordu. Yâkût, adı geçen şahsın Arap dili ile ilgili bir çok inceliği burada ezberlediğini söylemektedir.¹²⁷ Yine Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) bildiklerini nereden öğrendiği sorul-

124 Bkz. Câhız, 91

125 Bkz. Çelebî, 94

126 Bkz. Yâkût, el-Udebâ, V, 563

127 Yâkût, Udebâ, IV, 509

duğunda, hiç tereddüt etmeden, çölden öğrendiğini söylemektedir. Keza ünlü Arap dilbilgini Kisaî de çölde uzun süre kalmış ve burada öğrendiklerini en iyi kullanmış dilcilerden biri olarak tanınmaktadır.¹²⁸

Kuşkusuz çöl mektebinden geçen en ünlü bilgin İmam Şafii'dir. İmam Şafii kendi kişisel menkıbesini şöyle anlatmaktadır: "Ben küttâpta iken öğretmenler Kur'an'dan ayetler yazıyorlardı. Öğretmenin yazısı bitince ben o ayeti ezberlemiş oluyordum. Öğretmen bir gün bana, benden aldığı ücretin kendisine helal olmadığını söyledi. Küttâbı bitirdiğimde düz çamur tabletler, deri parçaları, hurma ağacı parçaları, develerin kürek kemiklerinin üzerine hadis yazıyordum. Sonra divana gittim kağıt aldım. Ona yazmaya başladım. Sonra Arapların en fasihi olan çöldeki Huzeyl kabilesine gittim. Onlardan fasih Arapça'yı ve huylarını öğrendim. Onların arasında 17 yıl kaldım. Onlar göçtiklerinde göçüyor, konakladıklarında ben de konaklıyordum. Mekke'ye döndüğümde şiir söylüyor, edebiyattan bahsediyor, tarih ve eyyamu'l-arab'ı biliyordum"¹²⁹ İmam Şafii'nin de açık bir şekilde belirttiği gibi çöl fasihi Arapça'nın öğrenildiği bir okul olduğu kadar şiir ve edebiyatın, hatta tarih ve eyyamu'l-arab'ın da öğretildiği bir mekandı.

Çocuklarını çöle gönderecek ekonomik imkanlardan yoksun olanlar ise evlatlarını, badiyede yetişmiş olan hocalara teslim ederek bu açığı kapatma yoluna gitmekteydiler. Nitekim İslam'ın erken döneminde bedevî kökenli bir çok öğretmen İslam aleminin muhtelif şehirlerindeki küttâplarda muallimlik yapmaktaydı. Bunların arasında şu kimseler gelmektedir:

1. Ebû'l-Beyda er-Riyâhî; asıl adı Es'ad b. Aseme olup Ebû Malik Amr b. Kerker'e'nin annesi ile evliydi. Basra'ya yerleşti. Çocuklara dersler vermekte olup aynı zamanda şair idi. İbnu'n-Nedim onun şiirlerinden bir beyit aktarmaktadır.¹³⁰

2. el-Emevî'nin kendisinden rivayette bulunduğu Ebû Sevâbe el-Esedî.¹³¹

3. Ca'fer b. Süleyman'ın mevlalarından olan Abdullah b. Huleyd. Aslen bedevî olan Abdullah, Tahiriler döneminde Horasan'da Abdullah b. Tahir'in çocuklarının hocalığını yapmaktaydı.

4. Aslen bedevî olan bir başka şahıs ise İbn Ebî Subh'dur. İbn Ebî Subh daha sonra Bağdat'a yerleşmiş, bir çok şahıs burada kendisinden Arapça dersleri almıştır.

Badiyeli hocalar tercih edilmesine rağmen bedevî olmak imrenilen veya özenilen bir durum değildi. Aksine, badiyeli olmak hem Kur'an, hem hadisler tarafından zemedilmişti. Hz. Peygamber döneminden itibaren de yerleşik hayata geçmeleri için badiyeli Araplara sürekli teşviklerde bulunulmaktaydı. Zira İslam dini ancak yerleşik bir düzende yaşanabiliyordu. Cuma namazı, bayram namazı, cenaze namazı vb bir çok ibadet yerleşik hayatı gerektiriyordu. Bunun yanında bedevîlerin İslam dinini öğrenebilmeleri de mukim olmalarını gerektiriyordu. Peygamber tarafından Bedevîlerin yerleşik hayata geçmeleri konusunda başlatılan çabalar kendisinden sonra Hz. Ömer tarafından da sürdürüldü. Hz. Ömer kurduğu yeni kentlere büyük ölçüde bedevîleri yerleştirdi. Bilindiği gibi Hz. Ömer İslam ümmetinin tamamını asker ka-

128 Bkz. Çelebi, 95

129 Yâkût, *Udebâ*, V, 191-192

130 Bkz. İbnu'n-Nedim, 66; Yâkût, *Udebâ*, II, 173

131 İbnu'n-Nedim, 68

bul etmiş ve bunlara maaş bağlanmıştı. Ancak bedeviler istisnaydı. Hz. Ömer yerleşik olmayan bedevilere maaş vermemekteydi. Onun bu uygulaması bedevilerden önemli bir kısmının yeni kurulan kentlere yerleşmesinde etkili oldu. Böylece bedevî Araplar kısa sürede İslam ümmetinin bir parçası haline geldiler ve İslam'ın erken dönemindeki dini ve kültürel değişimde hem olumlu hem de olumsuz yönde etkili oldular.

Emevîler döneminde ise bu ölçüde bir teşvik yaşanmamakla beraber, hala badiyelerde yaşayan bedevilerin eğitilmeleri için gayret gösterilmiştir. Nitekim Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) onların İslam ümmetine dahil olmaları için en ciddi uğraş veren halifelerin başında gelmektedir. Ömer b. Abdulaziz bedevilere öğretmen atayan ilk halifedir. Bedevilere okuma-yazma, İslam'ın temel öğretilerini aktarmakla görevli olan bu insanların maaşları devlet hazinesi tarafından karşılanmıştır.¹³²

Sonuç olarak; Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra bir çok alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim alanında da büyük bir hamle başlatılmıştır. Hulefa-i Rashidin döneminde özellikle de Hz. Ömer döneminde Müslümanların eğitilmesi için başta mescitler ve küttâplar olmak üzere bir çok kurumdan istifade edilmiştir.

Emevîler döneminde eğitim ve öğretim faaliyetleri sivil vatandaşlara bırakılmıştır. Vatandaşlar İslam kentlerinin hemen hemen her mahallesinde ilk öğretim kurumları olan küttâpları kurarak burada çocuklarını eğitmişlerdir. Yine İslam kentlerinin merkezinde bulunan en büyük mescitler de birer üniversite gibi hizmet vermiştir. Bu dönemde İslam devletinin sınırları içerisinde yaşamakta olan gayr-i müslimler ise kendi çocuklarını eğitebildikleri gibi din adamlarını da kendileri yetiştirebilmekteydi. Bu durum Müslümanların kendi gayr-i müslim vatandaşlarına tanıdıkları özgürlüğü göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

